

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

126:2. 2006

Barnafödande i Sverige under 1900-talet

– ett historiskt tema med variationer

Av Maria Stanfors

De senaste åren har mycket uppmärksamhet riktats åt frågan varför det föds så få barn i Sverige och vad det är som har fått födelsetalen att sjunka så dramatiskt under 1990-talet. De flesta röster som hörts har varit pessimistiska och utgångspunkten har ofta varit att Sverige upplever en kris i befolkningsfrågan. Detta anses innebära problem, exempelvis genom att låga födelsetal i framtiden medför att ett minskande antal unga skall ersätta dem som går i pension och bära försörjningsbördan av en växande skara äldre. En del har frågat sig vilka processer det är som får svenska kvinnor att välja bort barn och i stället prioritera annat. Vad som till stor del har saknats i debatten är ett historiskt perspektiv som sätter 1990-talets fertilitetsnedgång i sitt historiska sammanhang och gör en koppling mellan demografisk och ekonomisk förändring, inte minst med avseende på de förändringar som rör kvinnor och deras position på arbetsmarknaden och i familjen.

Om man studerar barnafödande i Sverige genom födelsetalens utveckling så framstår 1990-talets nedgång inte som ett unikt fenomen utan snarare som en del av ett mönster av tämligen kraftiga fertilitetsvariationer. 1990-talet kan därmed jämföras med tidigare perioder av nedgång, som 1920- och det tidiga 1930-talet samt slutet av 1960- och hela 1970-talet. Under dessa perioder minskade födelsetalet från höga nivåer, för att sedan återhämta sig och resultera i en ny period av höga födelsetal. Liksom 1990-talet karakteriserades nämnda perioder bland annat av arbetslöshet och ekonomisk strukturförändring men också av förändring avseende svenska kvinnors ekonomiska och sociala roller. Det bör dock noteras att nedgången under 1990-talet var ge-

Fil dr Maria Stanfors, f 1970, är verksam vid ekonomisk-historiska institutionen vid Lunds universitet. Av hennes senaste publikationer kan nämnas "Career Orientation, Part-time and Labor Force Transitions Connected with Childbirth. A Micro-level Analysis of Five Birth Cohorts in Sweden", kommande i *Journal of Family and Economic Issues* och, tillsammans med Martin Dribe, *Demografins grunder* (2005).

Adress: Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet, Box 7083, 220 07 Lund
E-post: Maria.Stanfors@ekh.lu.se

nomgripande och resulterade i det lägsta noterade födelsetalet någonsin¹ samt ett par år med födelseunderskott, vilket innebär framtida demografiska utmaningar.

I denna artikel, som bygger på delar av ett större arbete,² beskrivs och analyseras barnafödandet i Sverige under 1900-talet. Ekonomisk teori kombineras med en strukturanalytisk ansats då samband mellan det summerade fruktsamhetstalet och olika tidsserier skattas och diskuteras. Denna studie framhåller betydelsen av ett ekonomisk-historiskt perspektiv för att förstå dagens demografiska utmaningar och ger en ny tolkning av vilka processer det är som har skapat det historiska mönster av variationer som utmärker barnafödandet i Sverige i en internationell jämförelse.

Barnafödande i Sverige under 1900-talet

I början av 1900-talet var födelsetalen höga. Emellertid var barn tämligen ojämnt fördelade då en stor grupp kvinnor aldrig gifte sig och därmed förblev barnlösa. Uppskattningsvis förblev var tredje eller var fjärde kvinna barnlös, jämfört med var åttonde kvinna i dag.³ Emellertid uppvägdes den stora andelen barnlösa av att de kvinnor som fick barn i gengäld födde många barn. Då de stora barnkullarna och familjerna försvann sjönk det summerade fruktsamhetstalet, men nedgången motverkades till viss del av att andelen barnlösa kvinnor minskade.

Ett klagörande som kan vara på sin plats här rör de olika begrepp som används om vartannat, framför allt vad gäller fruktsamhet. Fruktsamhet är förmågan att alstra barn. I demografin skiljer man emellertid mellan den fysiologiska förmågan att bli med barn (*fekunditet*) och den realiserade fruktsamheten, det vill säga *fertiliteten*. *Nativitet* är också en demografisk term och detsamma som fruktsamhet.

Det summerade fruktsamhetstalet är, helt kort, ett sammanfattande mått på fruktsamheten eller fertiliteten under en viss period, vanligtvis ett kalenderår. Det bygger på en summering av de åldersspecifika fruktsamhetstalen och visar hur många barn en kvinna skulle föda i genomsnitt under livet, om hon födde barn i enlighet med de åldersspecifika fruktsamhetstalen under

1. 1999 noterades det lägsta födelsetalet någonsin: 1,5 barn per kvinna. 1999 var också ett av de år som slutade med födelseunderskott då antalet födslar var lägre än antalet dödsfall.

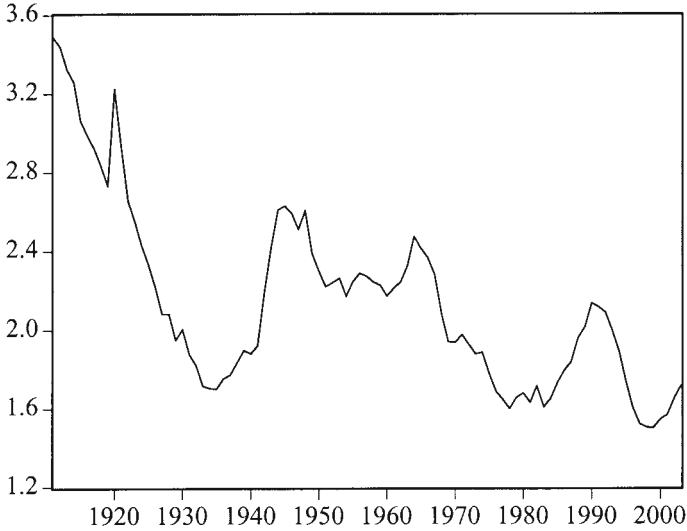
2. Se Maria Stanfors, *Education, Labor Force Participation and Changing Fertility Patterns. A Study of Women and Socioeconomic Change in Twentieth Century Sweden*, Stockholm 2003.

3. Gun Alm-Stenflo, "Parity-Dependent Fertility in a Population with Natural Fertility in Northern Sweden 1720–1900", *Journal of Family History* 1989:3, s 211–227.

det aktuella året i fråga, och förutsatt att hon inte dog före 50 års ålder. Det kan låta krångligt, men måttet är en god indikator på hur barnafödande varierar över tid och möjliggör jämförelser mellan befolkningar med olika köns- och åldersstruktur.

Figur 1. Summerad fruktsamhet (TFR) i Sverige 1911–2003

TFR

Källa: Statistiska Centralbyrån, *SOS Befolkningsrörelsen 1911–1960*; *SOS Folkmängdens förändringar 1961–1967*; *SOS Befolkningsförändringar. Del 3. 1968–1990*; *SOS Befolkningsstatistik. Del 4. 1991–2004*.

Det summerade fruktsamhetstalet visar en kraftigt fallande trend fram till bottennoteringen 1935. Därefter stiger det fram till 1945 varefter födelsetalet befinner sig på en stabilt hög nivå till och med 1964, då 1960-talets "baby boom" når sin kulmen. I mitten av 1960-talet minskar barnafödandet igen och födelsetalet återhämtar sig inte förrän 1984. Större delen av 1980-talet karakteriseras emellertid av ökat barnafödande och 1990 var Sverige ett av de länder i västvärlden som hade högst födelsetal. Därefter sjunker det men efter bottennoteringen 1999 på 1,5 barn per kvinna ökar barnafödandet igen och vi skönjer i dag en potentiell ny baby boom.

Det är viktigt att här göra en distinktion mellan kohorta och perioda mått. Den fallande trenden till och med 1935 förklaras av mindre familjer och fallande kohort fertilitet. Den kohorta fertiliteten har sedan dess, och så gott som hela tiden, inneburit två barn per kvinna. De kraftiga variationerna i summerad fruktsamhet sedan det tidiga 1930-talet förklaras av att stora grupper av kvinnor i barnafödande åldrar har agerat på likartat sätt vid samma tidpunkt och tidigare- eller senarelagt barnafödandet. Trenden mot tvåbarnsfamiljen har i dag till viss del brutits då barnlösheten ökat något samtidigt som alltför många bland dem som skaffar barn skaffar fler än två barn, men förändringarna härvidlag är små.

Förutom att kvinnors fördelning efter barnantal har förändrats så har medelåldern vid första barnets födelse varierat. En kvinnas fruktsamma period sträcker sig över en tidsperiod av cirka 35 år, eller mellan 15 och 50 års ålder. Under 1900-talet har kvinnans livscykel gradvis förändrats. Allt mer tid upptas nu av utbildning och förvärvsarbete och allt mindre tid går till att föda och fostra barn. En del kvinnor väljer barn tidigt, andra sent, och detta tenderar delvis att hänga samman med ekonomiska konjunkturer.

De höga födelsetalen på 1960-talet var en effekt av att många fyrtilialisterna bildade familj tidigt, samtidigt som kvinnor tillhörande äldre kohorter fortfarande fick barn. Efter 1965 minskade födelsetalet och åtföljdes av en senareläggning av barnafödande och allt äldre förstagångsmödrar. De låga födelsetalen under 1990-talet, framför allt bland kvinnor i yngre åldrar, kan ses som en rationell respons på ett osäkert ekonomiskt klimat och ett ogynnsamt arbetsmarknadsläge, vilket har medfört en senareläggning av barnafödandet eftersom allt fler vill ha utbildning, arbete och stabil inkomst innan de bildar familj. Man kan därför säga att den ökade ekonomiska jämställdheten mellan svenska kvinnor och män avspeglas i födelsetalen och framför allt i moderns ålder vid första barnets födelse. Även institutionella förhållanden, såsom socialförsäkringssystemets utformning, påverkat mönstret för barnafödande. Den starka kopplingen i dag mellan ersättningsnivå – till exempel i samband med uttag av föräldraledighet – och tidigare förvärvsarbete gör att de allra flesta etablerar sig på arbetsmarknaden och skaffar sig en sjukpenninggrundande inkomst för att sedan bilda familj.

Förklaringar till fertilitetsvariationer i Sverige under 1900-talet

En utgångspunkt för analys av långsiktiga ekonomiska och demografiska förändringar är ekonomisk teori. En annan är att ta hänsyn till de strukturella

förändringar som ägt rum i den svenska ekonomin och samhället. Sedan slutet av 1800-talet har det svenska samhället och ekonomin förändrats fundamentalt i det att ett till övervägande del agrart samhälle omvandlats till ett industrisamhälle och sedermera till ett post-industriellt samhälle. Samhällsomvandlingen har bland annat inneburit att teknisk utveckling lett till förändrad arbetsorganisation och produktion, städer har växt, kommunikationer har förbättrats och den svenska befolkningen har förändrats i sammansättning och status samt fått högre inkomster och höjd materiell levnadsstandard. Detta har fått sociala såväl som demografiska konsekvenser, exempelvis rörande jämställdhet, familjestruktur och barnafödande.

I Sverige började fertilitetsnedgången i slutet av 1800-talet – den äkten-skapliga fertiliteten började sjunka på 1880-talet och kan antas ha nått botten någon gång på 1920- eller 1930-talet även om den exakta dateringen är osäker.⁴ Därefter har barnafödandet varierat periodvis. Om man studerar barnafödande i Sverige under 1900-talet är det viktigt att skilja mellan nedgång och variationer, då det rör sig om två processer av olika karaktär och som kräver olika förklaringar.

Flera förklaringar till fertilitetsnedgången ser förändrade fertilitetsmönster som en anpassning till ekonomisk och institutionell förändring i samband med det moderna industrisamhällets framväxt. De förändrade livsvillkor som blev följden skall ha gjort det mindre lönsamt att skaffa ytterligare ett barn. Även förklaringar till variationer i barnafödandet framhåller dels ekonomiska, dels institutionella faktorer. Bland de faktorer som anförts som förklaringar till situationen i Sverige under 1900-talet kan nämnas effekter av de båda världskrigen, introduktion av effektiva och billiga preventivmedel samt välfärdsstatens framväxt, framför allt arbetsmarknads- och familjepolitiska åtgärder och förändringar i skatte- och välfärdssystem. Till övervägande del har tidigare studier dominerats av ett demografiskt beskrivande eller ett institutionellt perspektiv. Tidigare studier med ekonomisk-teoretiskt perspektiv är få och begränsade till kortare tidsperioder.⁵

4. Tommy Bengtsson & Rolf Ohlsson, "The Demographic Transition Revised", i *Population, Economy and Welfare in Sweden*, Berlin & Heidelberg 1994. Se även Martin Dribe & Maria Stanfors, *Demografins grunder*, Stockholm 2005, för en beskrivning av fertilitetsnedgången i Sverige.

5. Se t ex James J Heckman & James R Walker, "The Relationship Between Wages and Income and the Timing and Spacing of Births: Evidence from Swedish Longitudinal Data", *Econometrica* 1990:6, s 1411–1441; Ali C Tasiran, *Wage and Income Effects on the Timing and Spacing of Births in Sweden and the United States*, Göteborg 1993; James R. Walker, "The Effect of Public Policies on Recent Swedish Fertility Behavior", *Journal of Population Economics*, 1995:3, s 223–252. Ett undantag utgörs emellertid av Maurice Wilkinson, "An Econometric Analysis of Fertility in Sweden, 1870–1965", *Econometrica* 1973:4, s 633–642.

*Teorier om ekonomi och barnafödande från Malthus till
New Home Economics*

Att se barnafödande som ett ekonomiskt beslut är långt ifrån nytt inom nationalekonomi. Malthus lanserade 1798 tanken att befolkningen tillväxer geometriskt (det vill säga exponentiellt) medan tillgången på livsmedel som bäst ökar aritmetiskt (det vill säga linjärt).⁶ Enligt Malthus skulle folk skaffa fler barn då inkomster och levnadsstandard ökade, vilket tidvis borde leda till problem i form av hungersnöd och misär om inte barnafödandet minskade och befolkningstillväxten höll jämna steg med tillgången på mat.

Under lång tid utgick man alltså från att det fanns ett positivt samband mellan inkomst och antal barn och att folk skulle skaffa fler barn då inkomster och levnadsstandard ökade. Emellertid skulle den faktiska utvecklingen visa det motsatta. Fertilitetsnedgången innebar att man skaffade färre barn trots att inkomster och levnadsstandard ökade. Under slutet av 1950-talet och början av 1960-talet började man ånyo analysera beslutet att skaffa barn i ekonomiska termer. Den moderna ekonomiska analysen av barnafödande utgörs av olika teoretiska modeller: en del med syfte att förstå variationer i barnafödande och en del med syfte att förstå tidsförskjutningar i barnafödande och mönster för avslutad familjebildning. Forskningen kan generellt sägas ha följt två spår och har resulterat i två olika förklaringsmodeller: *New Home Economics* och Easterlins hypotes om den relativa inkomstens betydelse.

New Home Economics använder neoklassisk ekonomisk teori för att förklara såväl demografiska som sociala fenomen.⁷ Föräldrars efterfrågan på barn analyseras inom ramen för traditionell efterfrågeteori där barn ses som vilken vara som helst. Presumptiva föräldrars beteende bestäms av deras preferenser för barn och andra varor, men också av priset på barn i förhållande till priset på andra varor och i relation till hushållets inkomst.⁸ Beslutet att skaffa barn ses som ett konsumtionsbeslut där föräldrar försöker nyttomaximera och barn blir en nyttighet som produceras med hjälp av tid och pengar. Att skaffa barn är förknippat med kostnader och dessa ökar då insatserna och framför allt tiden som ägnas åt barn och barnuppfostran blir allt viktigare och allt dyrare. Det senare sker i samband med att kvinnor i större utsträckning börjar förvärvsarbeta och att kvinnolönerna stärks i relation till manslönerna.

6. Thomas R Malthus, *An Essay On the Principle of Population*, Cambridge 1992 (1798).

7. Se bl a Gary S Becker, *A Treatise on the Family*, Chicago 1993.

8. Ett utmärkt exempel på detta är den numera klassiska artikeln av William P Butz & Michael P Ward, "The Emergence of Countercyclical U. S. Fertility", *American Economic Review* 1979:3, s 318–328.

Beckers teori⁹ innebar att tidsrestriktioner lades till traditionella budgetrestriktioner. Man konstaterade att all tid har ett pris, vilket gjorde att kvinnors alternativkostnad för barnafödande uppmärksammades. Alternativkostnaden för något är detsamma som värdet av det man offrar i stället för att använda resurserna på bästa möjliga alternativa sätt. Då kvinnor tar hand om barn ger kvinnolönerna information om alternativkostnaden för att använda tid till uppfostran och vård av barn. Mincer¹⁰ visade genom empiriska studier att kvinnolönens förändring hade en negativ effekt på antalet barn medan familjeinkomsten hade positiv effekt på familjestorleken. Detta överensstämmer med utvecklingen i Sverige och empiriska resultat för perioden 1911–1975.¹¹

Under 1900-talet ökade svenska kvinnor gradvis sitt förvärvsarbetsdeltagande då relativlönerna steg samtidigt som produktiviteten i hemarbete ökade tack vare effektivare hushållsteknik och hushållsmaskiner. Från och med 1970-talet underlättade billig, bra och lättillgänglig barnomsorg för kvinnor att förvärvsarbeta. Särbeskattning i kombination med progressiva skattesatser gjorde det också mer lönsamt för kvinnor att arbeta – framför allt deltid – trots ett lägre löneläge än män.

I och med att relativlönen för kvinnor ökat, har även alternativkostnaden för att använda tid till att vårda barn i stället för att marknadsarbeta ökat. Därmed har även relativpriset på barn förändrats. Teoretiskt skall dels en inkomsteffekt, dels en substitutionseffekt identifieras. Inkomsteffekten verkar genom att om mannens reallön ökar, så stiger familjens inkomst och man har råd att skaffa såväl fler barn som mer av andra varor. Substitutionseffekten verkar genom att om kvinnan arbetar och hennes lön ökar, så stiger familjens inkomst men samtidigt ökar kostnaden för barn. De två effekterna drar alltså åt olika håll och motverkar varandra. I de flesta fall och under en lång tid var dock substitutionseffekten större än inkomsteffekten och barnafödandet samvarierade med kvinnors relativa löner. I perioder då kvinnors relativlön har ökat har barnafödandet minskat.

Ytterligare en viktig aspekt av *New Home Economics* är att efterfrågan på barn kan delas upp i kvantitet och kvalitet. Presumtiva föräldrars efterfrågan på barn är produkten av antal barn och varje barns kvalitet. Man kan därmed få en situation då efterfrågan på barns kvalitet ökar samtidigt som efterfrå-

9. Gary S Becker, "A Theory on the Allocation of Time", *Economic Journal* 299 (1965), s 493–517.

10. Jacob Mincer, "Market Prices, Opportunity Costs, and Income Effects", i *Measurement in Economics*, Stanford 1963.

11. Wilkinson 1973; Stanfors 2003.

gan på antal barn minskar. Under 1900-talet har antalet barn per kvinna minskat samtidigt som kostnaderna – såväl de direkta som de indirekta – för barn har ökat. Som tidigare nämnts är dock barnen mer jämnt fördelade i dag – allt fler kvinnor föder barn, men de föder färre barn och avsätter mer resurser till dem. Enligt *New Home Economics* bör förklaringen till variationer i barnafödande finnas i förändringar över tid avseende kvinnors arbetsmarknadsituation, relativlön och möjligheter att få arbete.¹²

New Home Economics har, liksom många andra teorier, fått omfattande kritik, inte minst av feministiska ekonomer. Begreppet ekonomisk rationalitet har angripits och det har även antaganden om nytto-maximering. Många argumenterar att vanliga människor inte har full information om konsekvenserna av sina val och därför inte agerar helt rationellt. Andra har angripit antagandet om att tycke och smak är konstant över tiden. Det kan mycket väl vara så att beslut om barn och familjestorlek görs sekventiellt och därmed påverkas av hur omständigheterna förändras. Från ett genusperspektiv går den stora kritiken ut på att modellerna är alltför enkla och könsblinda och därför orealistiska.¹³ Ojämna maktrelationer mellan män och kvinnor ignoreras ofta och hushållet ses som en oproblematiserad enhet i vilken konsensus råder. Vissa feministiska ekonomer har dock funnit att *New Home Economics* är användbart och antagandena har gradvis kommit att anpassas till bägge könen och en mer jämställd relation.¹⁴

Easterlins relativa inkomst-hypotes

Ekonom-historikern Easterlin har bidragit till att förstå barnafödandets bestämningsfaktorer, bland annat genom att formulera den *relativa inkomst-hypotesen*. Den innebär, i korthet, att den enskilda individen i mångt och mycket påverkas av storleken på den åldersgrupp eller kohort som han eller hon tillhör. Denna bestämmer i stor utsträckning både individens ekonomiska och sociala situation samt framtidsutsikter.¹⁵ För individer som tillhör

12. Detta är i linje med empiriska undersökningar som på makroplan analyserar fertilitetsförändringar i ett längre tidsperspektiv. Bland dessa finns Butz & Wards studie för USA 1948–1974, och John Ermischs analys av den engelska utvecklingen 1955–1980. Båda dessa undersökningar använder regressionsanalys och får som resultat ett negativt statistiskt samband där fertiliteten påverkas starkt av framför allt förändringar i kvinnornas relativlön. Priseffekten är alltså stor medan inkomsteffekten – genom förändringar i männens inkomst – är liten.

13. Barbara R Bergmann, "Becker's Theory of the Family. Preposterous Conclusions", *Feminist Economics* 1995:1, s 141–150; Nancy Folbre, "Of Patriarchy Born: the Political Economy of Fertility Decisions", *Feminist Studies* 1983:2, s 261–284.

14. Frances R Woolley, "Getting the better of Becker", *Feminist Economics* 1996:1, s 114–120.

15. Richard A Easterlin, *Birth and Fortune. The Impact of Numbers on Personal Welfare*, Chicago 1980.

en stor kohort ter sig framtiden förhållandevis dystert: deras inkomster förväntas bli lägre, förvärvsintensiteter beräknas bli högre och sannolikheten att bli arbetslös är större än för dem som tillhör en liten kohort. Individer som tillhör en stor kohort gifter sig senare, skiljer sig oftare samt har en större benägenhet att begå såväl brott som självmord.

Centralt i resonemanget är relationen mellan uppnådd och förväntad materiell standard och position i samhället. Förväntningarna bestäms i stor utsträckning av individens bakgrund och föräldrarnas situation medan möjligheterna att förverkliga dessa förväntningar är beroende av rådande arbetsmarknadssituation och relativa löner. Ekonomiska och demografiska variationer förstärker alltså varandra genom förändringar i åldersstrukturen, vilket i sin tur också får effekter på ekonomin.

Easterlin har analyserat hur kohortstorlek påverkar barnafödande. Den så kallade Easterlineffekten innebär att en stor kohort kvinnor föder förhållandevis få barn på grund av en trängd ekonomisk situation och låga relativa inkomster. Samtidigt kombinerar de i större omfattning än andra kvinnor familj med förvärvsarbete. En liten kohort kvinnor föder förhållandevis många barn.

Enligt Easterlins relativa inkomst-hypotes bör förklaringen till variationer i barnafödande finnas i förändringar över tid rörande åldersstrukturen och olika kohorters arbetsmarknadssituation och relativa inkomster. För ett empirisk test av bestämningsfaktorerna bakom fertilitetsvariationerna bör en modell ta hänsyn till detta.

Flera amerikanska studier ger stöd åt Easterlins resonemang,¹⁶ men Ermisch¹⁷ avfärdar den relativa inkomst-hypotesen då han inte finner något stöd för den i en empirisk test av data för England 1955–1980. Det kan vara så att de effekter och samband som Easterlin identifierar är ett i huvudsak amerikanskt fenomen som inte med lagbundenhet återfinns i andra länder. Man bör dock tillägga att mätproblem och brist på data också kan förklara en del av olikheterna. Ytterligare kritik som framförts är att måtten på relativ inkomst är skakiga.¹⁸ En härtill relaterad svårighet är att det kan vara svårt att avgöra vad som är verkliga relativa inkomsteffekter och vad det är som

16. Se bl a Diane J Macunovich, "Fertility and the Easterlin Hypothesis. An assessment of the Literature", *Journal of Population Economics* 1998:1, s 53–111.

17. John Ermisch, "The Relevance of the 'Easterlin Hypothesis' and the 'New Home Economics' to Fertility Movements in Great Britain", *Population Studies* 1979:1, s 39–58.

18. Michael Wachter, "A Time Series Fertility Equation: The Potential for a Baby Boom in the 1980s", *International Economic Review* 1975:3, s 609–624; Robert E Wright, "The Easterlin Hypothesis and European Fertility Rates", *Population and Development Review* 1989:1, s 107–122.

drivs fram av allmänna sociala och normativa förändringar.¹⁹ Preston har till exempel lanserat en diametralt motsatt tolkning av betydelsen av kohortstorlek i det att han menar att det är gynnsamt för en individ att tillhöra en stor kohort i stället för en liten, eftersom en stor kohort kan bli en viktig politisk påverkansfaktor och därmed gynnas genom omfördelningar i den politiska processen.²⁰

Omfattande kritik har även kommit från feministiska ekonomer och sociologer på grund av att Easterlin nästan uteslutande diskuterar mäns livsvillkor och enbart ser kvinnor som marginella ekonomiska aktörer. Mot bakgrund av de omfattande förändringar som ägt rum avseende kvinnors förvärvsarbete och inkomster så missar man därmed en väsentlig del av ekonomisk och samhällelig förändring under 1900-talet och framför allt under efterkrigstiden. Resultaten bör ju påverkas av det faktum att kvinnor i allt högre grad blivit ekonomiska aktörer att räkna med.²¹

En utbyggd modell med anpassning till ekonomisk och institutionell förändring

Både *New Home Economics* och Easterlins relativa inkomst-hypotes kan användas i en ekonomisk-historisk analys av bestämningsfaktorerna till variationer i barnafödandet i Sverige under 1900-talet. Båda teorierna saknar något och kan kritiseras på olika grunder, men i många avseenden kompletterar de varandra och en framkomlig väg till att förstå vad som har fått barnafödandet att variera kan vara att kombinera de två modellerna.²² Det är emellertid av största vikt att komma ihåg att modellerna i grunden skiljer sig åt i tolkningen av de underliggande orsakerna till det som observeras och analyseras. Viktiga är till exempel de inbördes skillnaderna i synen på kausalförhållanden och mekanismerna bakom ett ökat kvinnligt förvärvsarbetsdeltagande.²³

Då teorier utformas för att på ett enkelt sätt kunna användas för analys av en komplex verklighet så är det lämpligt att anlägga ett historiskt perspektiv

19. Charles F Westoff, "Perspective on Nuptiality and Fertility", *Population and Development Review*, Supplement, 1986, s 155-170.

20. Samuel H Preston, "Children and the Elderly. Diverging Paths for America's Dependents", *Demography* 1984:4, s 435-457.

21. Se Valerie K Oppenheimer, "The Easterlin Hypothesis. Another Aspect of the Echo Considered", *Population and Development Review*, 1976:3/4, s 437-455.

22. För en diskussion, se bl a Diane J Macunovich, "A Review of Recent Developments in the Economics of Fertility", i P L Menchik (ed), *Household and Family Economics*, Boston 1996.

23. Se Stanfors 2003, s 38, för en fördjupad diskussion om detta.

och ta med ekonomisk strukturell förändring och konjunkturcykler. Därigenom får man en mer fullständig bild och en bättre förståelse av förändringar över tid. I Sverige såväl som i andra länder har man observerat ett mönster där perioder av höga och låga födelsetal följer på varandra i enlighet med konjunkturcykelns variationer. Därför kan det vara fruktbart att ta sin utgångspunkt i den strukturanalytiska ansatsen och distinktionen mellan de perioder av rationalisering och strukturomvandling som följer på varandra som böljningar på en 40 till 50 år lång våg.²⁴ Schön bygger på tidigare forskning om långa vågor och konjunkturcykler i det att han beskriver svensk ekonomisk utveckling sedan industrialiseringen som ett mönster av cykler som följer på varandra och kantas av kriser. Sedan mitten av 1800-talet har fyra långa vågor identifierats tillsammans med ett antal kortare konjunkturcykler. Rationaliserings- och omvandlingsfaserna kännetecknas av olika särdrag avseende investeringar samt efterfrågan och relativpriser på kapital och olika slags arbetskraft. Faserna skiljer sig även avseende innovationsspridning, nya produkter och produktionsmetoder samt etablering av nya företag.

Jag har själv argumenterat för att de ovan nämnda faserna även sett olika ut för kvinnors och mäns ekonomiska och samhällliga roller.²⁵ Generellt kan man säga att servicesektorn och andra branscher som efterfrågar kvinnlig arbetskraft har expanderat då industrin genomgått en rationaliseringsperiod. Därmed har efterfrågan på kvinnlig arbetskraft ökat, vilket haft positiv inverkan på kvinnors relativlön. I dessa perioder har existerande könsroller och könsrelationer ifrågasatts, könsarbetsdelningen har förändrats och nya strukturella förhållanden har gradvis etablerats. Detta har med stor sannolikhet även påverkat människors beslut att skaffa barn och därför bör dessa variabler inkluderas i en teoretisk modell.

En analys av bestämningsfaktorer till fertilitetsvariationer under 1900-talet

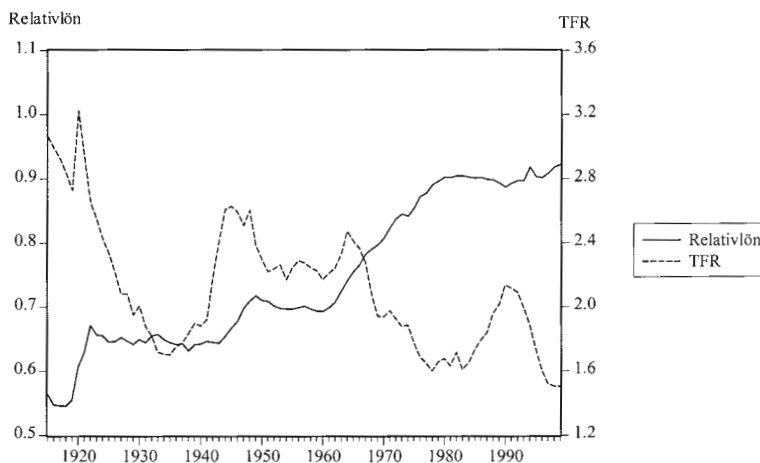
Utifrån nämnda teorier och modeller kan man formulera hypoteser för att förklara variationerna i barnafödande i Sverige under 1900-talet. Utgångspunkten är att utreda på vilket sätt olika ekonomiska variabler – till exempel

24. Detta mönster är en generalisering grundad på observationer från den svenska industrisektorn sedan industrialiseringen. Enligt Schön varar omvandlingsfasen 20 till 25 år, medan rationaliseringsfasen varar 15 till 20 år. Däremellan uppkommer kriser som antingen beror på marknadsförändringar eller på teknologisk förändring. Se Lennart Schön, "Industrial Crises in a Model of Long Cycles. Sweden in an International Perspective", i T Myllintaus (ed), *Crisis and Restructuring in Small Countries*, Berlin 1998, s 399f.

25. Stanfors 2003, kapitel 3.

inkomst – och barnafödande samvarierat. Enligt *New Home Economics* antas det att det är kvinnornas arbetsmarknadssituation och relativlöner som bestämmer variationer i barnafödande.²⁶ Höga relativlöner gör att kvinnor i större utsträckning förvärvsarbetar och utbildar sig och att presumtiva föräldrapar då skjuter upp barnafödandet. Därmed skulle minskande barnafödande (till exempel under perioderna 1915–1935, 1948–1954 och 1966–1978) kunna tillskrivas ökade relativlöner medan ökat barnafödande (till exempel under perioderna 1935–1948 och 1957–1965) skulle kunna tillskrivas låga relativlöner. Utifrån figur 2 verkar detta stämma rätt väl med utvecklingen i Sverige.

Figur 2. Kvinnors relativlön i tillverkningsindustrin och summerad fruktsamhet (TFR) i Sverige 1915–1999

Källa: Löneserien baseras på egna beräkningar av Lars Svensson och Maria Stanfors på basis av Statistiska centralbyrån, *Sociala meddelanden* 1915–1927; *Lönestatistisk Årsbok* 1928–1951; *SOS Löner* 1952–1999. För summerad fruktsamhet, se figur 1.

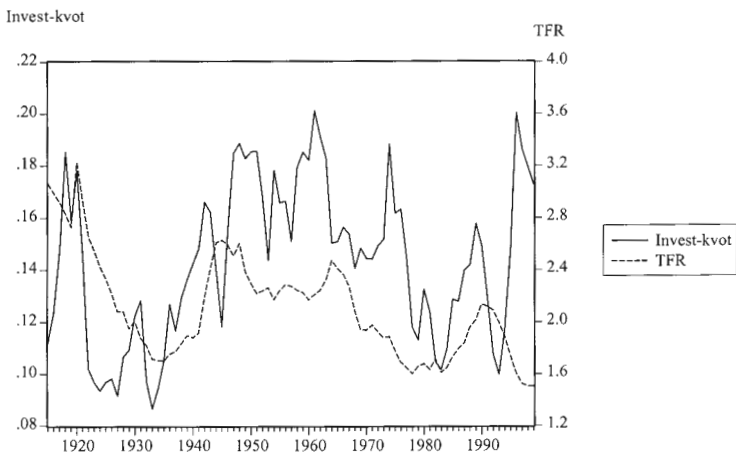
26. Man kan diskutera kausalitetens riktning; huruvida kausaliteten går från fertilitet till arbetsmarknad eller från arbetsmarknad till fertilitet – argument finns för båda. Emellertid har de flesta fastnat för tolkningen, att det är arbetsmarknadssituationen som bestämmer och påverkar fertilitetsvariationerna och inte tvärtom.

Easterlins relativa inkomst-hypotes förutsätter att det är olika kohorters ekonomiska och sociala villkor som bestämmer variationer i barnafödande. Relativt ogynnsamma ekonomiska och sociala villkor gör att presumtiva föräldrar får utbilda sig länge och arbeta hårt för att uppnå en given önskad levnadsstandard, och i denna process skjuter de barnafödande på framtiden. Därmed kan alltså minskande barnafödande (exempelvis under perioden 1915–1935) tillskrivas försämrade ekonomiska villkor för stora ungdomskohorter i form av en ogynnsam arbetsmarknadssituation och låga relativa löner. Ökande barnafödande däremot (exempelvis under perioden 1935–1948 och under 1960-talets baby boom) kan tillskrivas goda ekonomiska och sociala villkor för ungdomar i form av en gynnsam arbetsmarknadssituation, höga relativa löner och institutionella reformer.

Den strukturanalytiska ansatsen utgår från att ekonomin i ett industrialiserat land som Sverige följer ett visst cykliskt mönster. Ett positivt samband mellan inkomst och fertilitet har observerats över konjunkturcykler: goda tider innebär ökade löner och en känsla av ekonomisk säkerhet vilket leder till ökat barnafödande. Samtidigt innebär goda tider också ekonomiskt utrymme för sociala reformer och institutionell förändring, vilket kan påverka barnafödande positivt, framför allt då kostnaderna för barn reduceras genom ökade transfereringar.²⁷ I samband med strukturella omställningar i ekonomin ägde en förskjutning rum mellan olika sektorer relativa betydelse i den svenska ekonomin. Under 1900-talet skedde en gradvis lägesändring, först i det att industrin ersatte jordbruket som största sektor, sedan då den tertiära tjänsteorienterade sektorn växte sig allt större. I samband med dessa strukturella kast förändrades efterfrågan på arbetskraft och de krav som ställdes på kunskaper och färdigheter. Därmed växlade också lönerelationerna mellan olika grupper på arbetsmarknaden. Kvinnors relativlön steg (se figur 2) under perioder då kvinnors arbetskraft och kompetens efterfrågades i stigande grad. Som följd av detta drevs kvinnolönerna upp i relation till manslönerna.

27. Jämför med Gary S Becker & Robert J Barro, "A Reformulation of the Economic Theory of Fertility", *Quarterly Journal of Economics*, 1988:1, s 1–25.

Figur 3. Investeringskvoten i svensk industri och summerad fruktsamhet (TFR) i Sverige 1915–1999

Källa: Investeringskvoten baseras på beräkningar av Lennart Schön. Se Schön 2000, s 26, för mer information. För summerad fruktsamhet, se figur 1.

De ekonomiska teorier som redovisats ovan tillsammans med variabler som avser att fånga upp en dimension av ekonomisk strukturell förändring gör att vi kan estimera en teoretisk modell för fertilitetsvariationer i Sverige under 1900-talet enligt följande:

$$\ln TFR_t = \alpha + \beta_1 \ln REALINKOMST_t + \beta_2 \ln RELATIVLÖN_t + \beta_3 \ln KOHORTSTORLEK_t + \beta_4 \ln VAKANSER_t + \beta_5 \ln INVESTERINGSKVOT_t + \varepsilon_t$$

Barnafödande (mätt som det summerade fruktsamhetstalet, TFR) är den beroende variabeln. De oberoende variablerna är real inkomst (beräknad på basis av manslön i tillverkningsindustrin, deflaterat med konsumentprisindex), relativlön (det vill säga relationen mellan kvinno- och manslön), relativ kohortstorlek (andelen unga vuxna i relation till medelålders och äldre) samt mått på konjunkturella och strukturella förhållanden i ekonomin (vakanser och investeringskvot). Urvalet av de oberoende förklarande variabler som ingår i modellen begränsas delvis av det empiriska underlaget. Underlag till längre konsistenta tidsserier lämnar ofta mycket att önska, men här har jag använt källor som möjliggör en konstruktion av sammanhängande tidsserier med årliga ob-

servationer. Efter 1968 ökar källtillgången då det finns mer omfattande data-material att använda sig av och då blir det även möjligt att analysera individdata. De förklarande variablerna är valda utifrån teoretiskt grundade förväntningar och har dels en direkt effekt på barnafödande, dels en indirekt effekt genom att de påverkar kalkylen av kostnader och intäkter förknippade med barn. Den direkta effekten är omedelbar och innebär att barnafödandet skjuts upp. Den indirekta effekten kan endast utvärderas på längre sikt och kan både innebära att den direkta effekten förstärks eller att den kompenseras för genom olika födelseintervall och tempo i barnafödandet.

Rimligtvis bör den modell som estimeras ta hänsyn till en tidsdimension rörande beslutsfattande. Barnafödandet ett visst år bestäms av information som inhämtas mellan ett och två år innan. I modellen nedan används en två-årig eftersläpning, från det att information inhämtas, bearbetas och beslut om familjebildning fattas till dess att ett barn föds.

En ekonometrisk analys ger vid handen att de viktigaste förklarande variablerna har att göra med å ena sidan kvinnors position på arbetsmarknaden och lönsamheten för kvinnors humankapitalinvesteringar och marknadsarbete, å andra sidan allmänna konjunkturförhållanden och strukturella förändringar i ekonomin. I perioder då kvinnors relativlön ökar, sjunker fertiliteten. I de perioder då arbetsmarknadsförhållandena är goda har folk råd att skaffa barn och känner en större tillförsikt inför framtiden. Kvinnors alternativkostnad för barnafödande är alltså en förklaring till variationer i födelsetalen och iakttagelsen stämmer överens med en mängd tidigare studier. Bland annat har Schultz²⁸ analyserat svenska data under en period i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, då barnafödandet minskade kraftigt.

Vi vet att mycket har förändrats i den svenska ekonomin och samhället under 1900-talet och inte minst har stora förändringar ägt rum avseende könsrelationer och familjeliv. Om man studerar förekomsten av strukturella brott framkommer något mycket intressant: kring 1975 förändras effekten av kvinnors relativlöner från substitutionseffekt till inkomsteffekt. Effekten av kvinnors arbetsmarknadssituation blir alltså mer lik den för män, och det är ju rimligt i en ekonomi där tvåförsörjarfamiljen är norm, könslöneskillingarna är små, kvinnor utgör halva arbetskraften och har – i stort sett – lika högt förvärvsarbetsdeltagande som män. Följaktligen ger även denna aggregerade tidsseriestudie stöd åt det som man funnit i andra makro- såväl som

28. T Paul Schultz, "Changing World Prices, Women's Wages, and the Fertility Transition. Sweden 1860-1910", *Journal of Political Economy*, 1985:6, s 1126-1154.

mikroekonometriska studier,²⁹ nämligen att barnafödande blir mer känsligt för ekonomiska och konjunkturella förhållanden då båda föräldrarna är beroende av att vara väl förankrade på arbetsmarknaden och ha en inkomst. Under perioden från 1970 och framåt har det genomförts en mängd socialpolitiska reformer som inriktats på att förändra könsrelationer på arbetsmarknaden och i hemmet samt underlätta olika kombinationer av arbete och familj. Exempel är särbeskattning, föräldraledighet och utbyggnaden av offentlig och subventionerad barnomsorg. Dessa reformer har haft som huvudfokus att underlätta kvinnors kombination av arbete och familj. Därmed blir det förklarligt att kvinnor så dramatiskt förändrat sitt ekonomiska beteende samtidigt som en tämligen traditionell könsarbetsdelning lever kvar i familjer och på arbetsmarknaden i stort.

Under 1900-talet flyttade svenska kvinnor fram positionerna på alla plan i samhället. De ökade sin representation i utbildning och på arbetsmarknaden samtidigt som löneskillnaderna mellan könen minskade kraftigt. Dessa ekonomiska förändringar genererade en rad demografiska förändringar – inte minst så kallade timing-effekter på barnafödandet – som fick födelsetalen att variera stort då incitamentsstrukturen för potentiella mödrar förändrades och ”priset på barn” steg i relation till andra varor. Förändringarna har emellertid varit koncentrerade till vissa perioder, nämligen 1920-talet, andra halvan av 1940-talet, samt 1960- och 1970-talen (se figur 2 och 3). 1990-talet framträder också i denna studie som en period med betydande ekonomisk och demografisk förändring och en tid då könsarbetsdelning och könsrelationer ifrågasatts och förändrats. Under nämnda perioder ändrade kvinnor i betydligt större utsträckning än män sitt beteende, då möjligheter att delta i utbildning och på arbetsmarknaden ökade i samband med ekonomisk strukturförändring. Dessutom genomfördes under samma perioder olika social- och familjepolitiska reformer som syftade till att underlätta kombinationen av produktiva och reproduktiva aktiviteter. Svenska kvinnor svarade på detta med att, över tid, välja olika kombinationer av utbildning, karriär och familj, och detta påverkade i sin tur barnafödandet och fick födelsetalet att variera.

29. Se t ex Gunnar Andersson, *Trends in Childbearing and Nuptiality in Sweden. A Period Analysis*, Stockholm 1999, men även Henriette Engelhardt, Thomas Kögel & Alexia Prskawetz, "Fertility and Women's Employment Reconsidered. A Macro-Level Time-Series Analysis for Developed Countries, 1960–2000", *Population Studies*, 2004:1, s 109–120.

Avslutande kommentar

En ekonomisk-historisk analys av variationer i barnafödande under 1900-talet visar att vi har mycket att lära av historien för att förstå det samhälle vi i dag lever i. Ekonomiska drivkrafter är starka och viktiga för samhällsförändring i stort, men även avseende organisatorisk och institutionell förändring och förändring på individnivå, till exempel attityder till familj och arbete. Ett långsiktigt ekonomisk-historiskt perspektiv bidrar till en ökad förståelse och kompletterar de analyser som nationalekonomer, demografer och sociologer har företagit då deras forskning i allt väsentligt varit inriktad på nutidsproblem och den samtida situationen.

I denna artikel har barnafödandet i Sverige under 1900-talet beskrivits och variationer i födelsetalet har förklarats med hjälp av ett ekonomisk-historiskt angreppssätt och modern ekonomisk teori. I internationell jämförelse utmärker sig Sverige med dramatiska fertilitetsvariationer under loppet av 1900-talet – befolkningskriser varvas med så kallade baby booms. Perioder av fallande och låga födelsetal – 1920-talet, det tidiga 1930-talet, delar av 1970-talet och 1990-talet – karakteriseras av lågkonjunktur och hög arbetslöshet. Dessa perioder alterneras av perioder med höga födelsetal – 1940-talet, 1960-talet samt det sena 1980-talet och tidiga 1990-talet. Under den sistnämnda perioden uppvisade Sverige en kombination av, i internationell jämförelse, höga födelsetal och högt kvinnligt förvärvsarbetsdeltagande. Förundrat diskuterade man paradoxen: hur kunde svenska kvinnor föda så många barn trots att de arbetade så mycket? I framställningen har redogjorts för det historiska förloppet och olika empiriska data har sammanförts. Mot en sådan ekonomisk-historisk bakgrund framstår det inte alls som en paradox. Tvärtom står det klart att det var just *tack vare* det höga kvinnliga förvärvsarbetsdeltagandet som det under perioden föddes så många barn i Sverige.

Då tidsserier som mäter variationer i barnafödande jämförs med tidsserier över olika ekonomiska indikatorer framträder ett långsiktigt mönster där socioekonomisk och demografisk förändring samvarierar. Den långsiktiga utvecklingen är inte jämn utan koncentrerad till särskilt urskiljbara perioder. Under perioder då kvinnolönerna steg och könslöneskillnaderna utjämnades, steg även kvinnors förvärvsarbetsdeltagande, framför allt under 1920-talet samt 1960- och 1970-talen. Med olika reformer öppnades nya yrken för kvinnor i början av 1920-talet. Tillfällen till förvärvsarbete ökade snabbt i samband med att branscher som handel och kontor expanderade och växte fram i nya former under 1920-talet, men också i samband med den offentliga sek-

torns expansion under 1960- och 1970-tal. Om man även tar hänsyn till utbildningens roll och påverkan från utbildningspolitiska reformer så ser man att även dessa ägde rum i särskilda tidsperioder. Sammantaget tycks 1920-talet, efterkrigstidens 1940-tal samt 1960- och 1970-talen ha varit viktiga förändringsperioder för jämställdhet i utbildning och på arbetsmarknad men också för familjebildning och barnafödande. I sammanhanget framträder även 1990-talet som ett decennium av förändring.

Genom att föra in förändrade mönster för barnafödande och länka samman reproduktion och produktion blir betydelsen av ekonomisk, men även av social och politisk förändring tydlig. Kvinnors roller och livsvillkor förändrades på ett genomgripande sätt under 1900-talet. Valet mellan arbete och familj modifierades och möjligheten att kombinera de dubbla rollerna – dels den produktiva, dels den reproduktiva – ökade. Mot denna bakgrund kan vi ge oss i kast med att diskutera hur förändringsprocesser i svensk ekonomi och i samhället har kommit att påverka olika grupper av kvinnor över tid. Därmed kan vi också närma oss en förståelse av varför kvinnor över tid har valt olika strategier och olika kombinationer av utbildning, arbete och familj, men också varför vägen till jämställdhet har varit och fortfarande är så lång.

Summary: Childbearing in Twentieth-Century Sweden
– Theme with Variation

In this article, fertility variations in twentieth-century Sweden are described and explained. In international comparison, fertility variations have been especially volatile in Sweden. The article focus on features of economic change in twentieth-century Sweden and relates the total fertility rate to macro-level indicators of economic change. Economic theory is combined with a structural analytical approach in a multivariate time series analysis of the determinants of fertility. A model, which combines the New Home Economics approach and Easterlin's relative income theory with indicators of business cycle variation and structural economic change, is estimated.

The results suggest a new interpretation of fertility change in which economic indicators of the business cycle and the relative demand for women's labour are significant. Female-to-male relative wages have a strong effect on fertility, although not in a straightforward way. A pattern of counter-cyclical fertility is reversed into one of pro-cyclical fertility in 1975. A strong negative price effect thus turns into a positive income effect once women's economic roles change and women get a stronger labour market attachment and their earnings make up important contributions to family income. Business cycle indicators also have strong effects, and so has a measure of structural change that serves as a determinant of fertility variation mainly through a reformulation of the gender division of labour in times of economic transformation and through demand-induced changes in the price of women's time. The application of a long-term perspective shows that Swedish women's roles have changed as the economy and society have changed. However, change was concentrated to certain periods of expansion and renewal with respect to women's roles. These periods were the 1920s, the latter part of the 1940s, the 1960s and 1970s, and the 1990s. During these periods women, rather than men, changed their behaviour by increasing their level of education and labour force participation, by moving into new sectors and occupations and breaking male-dominance and by postponing or bringing forward childbirth. Thus, fertility varied during the twentieth century as a result of aggregate timing and spacing effects that occurred when different cohorts of women responded, in a synchronized way, to contemporaneous conditions and changed their reproductive as well as productive behaviour.

Keywords: fertility, gender, structural economic change, twentieth-century Sweden